

MIKÉNT ÁBRÁZOLTA AZ ÖTVENES ÉVEK ERDÉLYI MAGYAR IRODALMA A KOLLEKTIVIZÁLÁST?

– *Lövétei Lázár László beszélgetése*

Oláh Sándor társadalomkutatóval –

– „A magyarországi téesszervezésről nem született reprezentatívnak tekintett nagyregény” – olvashatjuk Szilágyi Márton elemző írásában, melynek alcíme: *Miként ábrázolta a hatvanas évek magyar irodalma a téesszervezést?*¹ A problémafelvetés analógiájára mi is szétnézhetünk itthon: miként ábrázolta az ötvenes évek erdélyi magyar irodalma a kollektivizálást?

– Az erdélyi magyar irodalomban van egy reprezentatív nagyregény a kollektivizálásról: az 1955–1961 között megjelent *Gondos atyafiság*. Szabó Gyula nagyregénye a téma tekintetében már régebb „mérlegre” került: 1980-ban Sütő András ezt írta a regényről. „Végső formájában a *Gondos atyafiság* a kollektivizálás korszakáról írott egyetlen nagylélegzetű – és nyelvében csodálatosan gazdag regényünknek bizonyult.”² De 1958–59-ben Sütő és a regényt bíráló kritikusok másként értékelték írásban és szóban Szabó Gyula faluábrázolását.

– *Az első kötet visszhangos sikere után az 1958-ban megjelent második kötet fogadtatása botrányos volt: heves bíráló, sőt ledorongoló kritikák jelentek meg róla. Nem az olvasók, hanem a kritikusok fogadták így a regény második kötetét, akik az első kötet után csalódtak elvárásaikban, nem ilyen folytatást vártak: a szerző eszmei zűrzavarairól írtak, egyikük szerint a regény folytatása nem járult hozzá a falu felemelkedését jelentő szocialista átalakításhoz, inkább kerékkötője, mint bátorítója ennek... De a kritikusok véleményére térjük vissza egy kicsit később. Most inkább arról beszélj, hogy általánosságban mi volt a helyzet a második kötet megjelenésének idején, hogyan jellemezhetőek a közéleti, politikai viszonyok? Milyen volt a társadalom közérzete, mit lehet elmondani az értelmiségi elvárt*

---

1 Illúzió és utópia között. Miként ábrázolta a hatvanas évek magyar irodalma a téesszervezést? Szilágyi Márton. In *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.

2 *Évek – hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980. Kriterion Könyvkiadó. 64.

szerepéről, mi változott a társadalom-hatalom viszonyban, mi volt annyira más, mint 1955-56-ban?

- A Román Népköztársaságban 1958-59-ben erőszak- és terrorhullám dühöngött. Ha ennek az időszaknak történeti kronológiáját áttekintjük, láthatjuk, hogy napirenden voltak a politikai perek, az elítéltek, bebörtönzöttek létszáma drasztikusan emelkedett. Stefano Bottoni kutatásaiból tudjuk, hogy a Sztálin halála utáni korszakban, ezen belül 1958-ban hozták a legtöbb ítéletet politikai ügyekben. A falu szocialista átalakításának kommunista projektjében - az előző évek stagnáló időszaka után - új lendületet vett a kollektivizálás, elkezdődött a paraszti magántulajdon elleni végső ostrom. Az ideológiai fronton újra felelevenítették a sztálini dogmákat, élesedett, azaz élesítették az osztályharcot a folyamatos ellenségkereséssel, illetve ellenség kreálásával.

Az irodalom oktatását irányító, korlátozó ideológiai szempontokról érdemes felidézni egy példát Vincze Gábor kronológiájából: „1958. szeptember elején értekezletet tartanak az RMP Központi Vezetősége titkárságának vezetésével a nyár végén elkészült - de terjesztési engedélyt már nem kapott -, XIX. századi magyar irodalom szöveggyűjteményéről, melyen többek közt Balogh Edgár, Csehi Gyula, Antal Árpád oktatók, Leonte Răutu és Fazekas János KV-titkárok, Miron Constantinescu, Bihari László, a központi sajtóellenőrző hivatal munkatársa, Vécsei Károly, a KV titkársága alatt működő, »az együtt élő nemzetiségek problémájával foglalkozó bizottság« munkatársa, valamint Kovács György író, Hajdú Győző, az *Igaz Szó* főszerkesztője és Szemlér Ferenc, a tankönyvkiadó magyar szerkesztője vesznek részt. A pártapparátus tagjai által megfogalmazott vádak szerint a szöveggyűjtemény szerkesztői »következetesen mellőzték a múlt századi osztályharcos szellemű alkotásokat«, ezzel szemben azokat a műveket favorizálták, amelyekben »a magyar nacionalizmus eszméi dominálnak«. A magyar szöveggyűjtemény elleni támadás egyik következményeként az egyik szerkesztőt, Fejér Miklóst eltávolítják a tanügyből, másfelől pedig tovább folytatódik a forgalomban lévő magyar tankönyvek elleni kampány. A kampányban a marosvásárhelyi *Igaz Szó* járt az élen.”

- Mi volt a politikai háttere ennek a terrorhullámnak?

- Az 1956-os magyar forradalom sokkolta a román kommunista vezetőket, a hatalmon lévő elit ekkor legnehezebb időszakát élte, ami a társadalom fölötti uralmát illeti. A pártvezetés konklúziója az volt, hogy Magyarországon azért volt lehetséges a szembeszállás a rendszerrel, mert nem ültették gyakorlatba következetesen a sztálini politikát. Ideológiai offenzíva indult az értelmiségiek ellen, mert a párt helyzetértékelése szerint Magyarországon is az értelmiségi körökből jött a veszély. Ugyanakkor a pártvezetés közvetlenül a forradalom után – engesztelő taktikai lépésként – a paraszti társadalomnak bizonyos könnyítéseket engedélyezett. 1956 decemberétől 1957 elejéig a korábbiaknál jóval nagyobb számban került sor kulácfelmentésekre, a kvótarendszer helyett bevezették a mezőgazdasági termények szerződéses felvásárlását (ez is a falusi gazdaságok kiszipolyozásának egy másik eszköze volt), az ötvenes évek elején a kollektív gazdaságokból kizárt kulákokat visszavették.

- Mennyire voltak ezek a változások a keleti blokkon belüli függőségi viszonyoktól meghatározottak, szélesebb kitekintésben voltak-e valamiféle párhuzamos jelenségek?

- Sztálin halála után a román vezetés (belső harcok kíséretében) ellenállt a moszkvai új hullámnak, az „olvadásnak”. 1957 novemberében a kommunista és munkáspártok moszkvai kongresszusa után nemcsak Romániában, hanem Magyarországon és az NDK-ban is újraindították a kollektivizálási kampányt. Romániában a kommunista elit ekkor elég erősnek gondolta magát, hogy új ostromot indítson az „ellenséges” társadalmi csoportok ellen, újra elővették az ötvenes évek elején a társadalom uralásában alkalmazott hatalomtechnikai eszközöket. Mindenekelőtt az erőszakszervezeteket erősítették meg, elsősorban az állambiztonsági intézményeket. A következmények: új iparosítási program és a kollektivizálás folytatása erőszakos eszközökkel, ideológiai terror, a revizionizmus elleni harc, reformellenesség, szigorú társadalmi kontroll, sajtókampányok, szigorított cenzúra, letartóztatások. E változásokban nem volt mellékes körülmény, hogy 1958 nyarán román kérésre kivonták az országból a szovjet csapatokat, és a pártállam vezetése bizonyítani akarta, hogy a baráti hadsereg jelenléte nélkül is ura a helyzetnek.

- Miféle tettekre, viszonyulásokra lehetett rászütni a rendszerellenesség bélyegét?

- A társadalom elleni támadáshoz a hatalom megteremtette a jogi eszközöket: módosították a büntetőtörvénykönyvet és a perrendtartást, a „társadalmi rend elleni tevékenység” büntetvének tartalmát kiszélesítették: az izgatás, bujtogatás, a rendszer és a párt szidalmazása, a szocializmus vívmányainak becsmérlése, a Nyugat magasztalása, rendszerváltozás várása, a magyarországi események dicsőítése, a forradalom romániai kiterjedésének várása, a Szovjetunió szidalmazása mind büntethető rendszerellenes tevékenységnek minősültek. Végül, de nem utolsósorban a mezőgazdaság szocialista átalakításának akadályozása is ilyen rendszerellenességnek minősült. Napirenden voltak a letartóztatások, az „ellenséges, reakciós” társadalmi csoportok elleni retorziók, általános volt a félelem, rettegés. Az 1958–59-es terror hasonló volt az 1948–53 közötti évekéhez. A regény második kötetének recepcióját tehát a fennebb vázolt politika- és társadalomtörténeti kontextusban kell elhelyeznünk.

- Mi volt a helyzet ekkor a kollektivizálással, amelynek regénybeli ábrázolását 1958–59-ben annyira elítélték a kritikusok?

- A kollektív gazdaságok szervezésében 1949–1953 között volt az első lendületes időszak, ekkor alakultak az első közös gazdaságok, de a belépés önkéntességének elvét a gyakorlatban nem tartották be a szervezéskor: az erőszakos szervezési módszerekkel országszerte szembeszállt a paraszti társadalom. A hatalom ekkor meghátrált. 1954–1956 között a stagnálás jellemző a kollektív gazdaságok szervezésében, ekkor inkább – a szovjet mintát átvéve – átmeneti szervezési formaként társulásokot hoztak létre. 1956–1957-ben inkább a politikai diskurzus szintjén tervezik a kollektivizálás újraindítását, majd 1958 nyarán erőszakos módszerekkel kezdődött újra és 1962 áprilisában fejeződött be Romániában a mezőgazdaság szocialista átalakítása.

A valóságábrázolás a szocialista realista irodalmi kánon szerint azt jelentette, hogy a hatalmi propagandában terjesztett, jórészt fiktív valóság, illetve a politikai célkitűzések segítése volt az írókra, művészekre kirótt feladat. A szocialista realizmus legfőbb követelménye az volt, hogy a valóságot forradalmi fejlődésében kellett ábrázolni, ennek az ábrázolásnak párosulnia kellett a dolgozók eszmei átformálásának

és szocialista szellemű nevelésének feladatával, amelynek alapja a kommunista párt iránti önzetlen odaadás, a hazaszeretet. E doktrína szerint az írónak harcba kellett szállnia az emberek tudatában még élő kapitalista csökevények ellen. A sztálinista kritikusokat feldühítette, hogy a *Gondos atyafiságban* nem találták ezt az eszmei tartalmat, a pártvonaltól eltérő szemléletről, eszmei zűrzavarról beszéltek, a regény szerintük nem az „új” valóságot, nem az új pozitív hősöket ábrázolta.

– *Újraolvasva Kovács János, Kacsó Sándor, Marosi Péter, Hajdú Győző kritikáit a regény második kötetéről, ilyesmiket olvashatunk: a regény csak „elszigetelt világ”-ot ábrázol, nem általános és tipikus, nem történik meg a „regénysorozat pártos kiteljesedése”, „a magántulajdon ördögét” isteníti, „kispolgáriak az eszményei”, reakciós, az elmaradottság védelmezője, káros eszmeiségű, nem mutatja meg a „forradalmi újat” stb. Nos, ezek az „elmarasztalások” az ismertetett politikai viszonyok közepette bizony felérték egy följelentéssel...*

– A kritikusok a pártpropaganda szócsövei voltak, a paraszti társadalomról a kommunista ideológiában megfogalmazott valóságképet kérték számon az írótól. Ez a valóságkép azonban ideologikus, hamis volt, messze állt azoktól a bonyolult viszonyoktól, amelyet a falusi társadalmat ostromló hatalmi beavatkozás okozott a falvak társadalmának különböző csoportjai között. A már megszervezett kollektív gazdaságokból nem a gondtalan jólét beteljesüléséről, hanem a nehézségekről, kaotikus gazdaság szervezéséről, pazarlásról, szűkös jövedelmekről jöttek a hírek. A regény pártos kritikusai erről a valóságról nem akartak tudomást venni, a társadalom működtetésére kidolgozott kommunista ideológia irányelveit keresték a regényben.

– *Mi az időtálló társadalomtörténeti tartalom a regényben, ha az utólagos társadalomtörténeti kutatások, illetve az emlékezetirodalom perspektívájából nézzük?*

– A regényben markáns vonal a rendszerkritika, erre rengeteg példa van a meseszövevényben: egymással szembefeszülnek az eltérő gondolkodásmódok, azt mondanám, a kortárs értelmezési és gondolkodási horizontok teljes komplexitásukban megjelennek a regény lapjain. Folyamatos társadalmi vita zajlik. A kollektivizálásnak ellenálló földművesek a magántulajdonukra alapozott önállóságukat, döntési hatásköreiket, egyszóval szabadságukat védik az agitátorokkal szemben,

tiltakoznak a politika egyenlősítő törekvései ellen: nem tartják igazságosnak, hogy a nincstelen is ugyanolyan tagja lesz a kollektívnek, mint aki földbirtokot, állatokat visz a közösbe: várjuk meg, amíg mindenki, aki be akar állani, gyűjtsön annyit, amilyen vagyonrészrel mások beállnak – mondják. Legyen meg a szabad választás lehetősége, csak az álljon be, aki akar, ne támogassa az állam a kollektíveket, azok mutassák meg önerőből, hogy életképesek-e. A regényben a kulák nem sematikus, erőteljes negatív vonásokkal megrajzolt, gyűlöletes figura, amint a kor irodalmi termésében akkor szokás volt ábrázolni, hanem tépelődő, szenvedő ember, aki az őt megtámadó erőkkal szemben felveszi a harcot: védekezik, támad, attól függően, mikor hogyan alakulnak az erőviszonyok.

A regényhősök folyamatosan konfliktusban állnak, ez volt akkor a valóságos életviszonyok, a társadalmi kapcsolatok sajátja, erre ma már a történészek kutatásaiból meríthető sok kontrollforrásunk van, de az olyan hiteles forrásokban is, mint a földművesek napi feljegyzései, vagy a családi levelezések és a személyes emlékezet.

– *Kétségtelen, hogy a regény gondolkodásmódokat dokumentál, gondolkodásmódokat és várakozásokat...*

– Elsősorban a szembenálló gondolkodásmódokat. A többség számára nem jöhetett számításba az osztálykategóriákat kreáló és azoknak érdekeket tulajdonító, „brosúrák szerint” érvelő kiküldöttek meggyőző propagandájának elfogadása. Végsőkéig ragaszkodtak a belépés önkéntességének elvéhez. A felvilágosító kampányokban ígért bőséget, gondtalan életet a földművesek többsége nem hitte el, a mindennapi valóság tényeivel szemben ezeket a kampányígéreteket illúziókon alapuló célnak gondolták, sőt, ki is mondták az erőltetett társadalmi berendezkedés fölött a végszót: akkor bukik meg, amikor az egész országban kollektív lesz. De a kollektivizálás kérdésében a kompromisszumokra hajló álláspontok is megjelennek a regényben. Mint ahogy a valóságban is megvoltak. Ezt nevezték a pártos szemléletben, a lenini tanítás nyomán, a középparaszt ingadozásának.

Van egy kifejtés nélküli utalás a regényben, amely az erőszak különböző formáival sújtott falusi lakosság széleskörű várakozására utal: „No, Áron bának is eljövének az angolok”. Csak ennyi, mert a korlátozott, cenzúrázott nyilvánosságban többet nem lehetett mondani: nemcsak a Székelyföldön, hanem Észak-Moldvában éppúgy, mint a

Dunántúlon várták a parasztok a felszabadító, megmentő nyugatiakat még az ötvenes évek végén, a kollektivizálás utolsó terrorisztikus szervezése idején is. Ezt a társadalmi méretű várakozást a bűnvádi eljárásokból ismerhetjük meg. Pál-Antal Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy a Nyugatvárás kifejezését súlyos börtönévekkel büntette a hatalom. Erre a várakozásra a korabeli irodalompolitikai és ideológiai kényszerek között csak utalni lehetett – minden háttérmagyarázat nélkül – a temetést felvillantó részben, azzal, hogy az elhunytak „eljövének az angolok”. Az átdolgozott ’64-es új regényben többet mond a szerző: az angolokat, amerikaiakra változtatta, akiket az elhunyt sokat várt. A regény mai olvasatban éppen az ábrázolt kortól és viszonyaitól való távolságunk, sőt idegenségünk miatt, részben kódfejtő munka is.

– *Mit mondhatunk a regényről társadalomtörténeti olvasatban?*

– Röviden azt, hogy sokoldalúan, élethűen ábrázolja – alulnézetből – a falusi társadalom hatalmi átalakításának nehéz időszakát. A mából visszatekintve ilyen életszerűséggel egyszerűen lehetetlen volna felidézni a korabeli közhangulatot, a társadalmi mező erőtereit. Mintha egy távoli tájat szemlélénék: a körvonalai tisztán láthatók, de a részletek nem. Törekedjünk bármilyen hiteles tapasztalattörténetek megírására, évtizedek távolából annak a milliónek a viszonyait fogyatékosabban tudhatjuk felidézni. Mert nem voltunk ott. Szabó Gyula viszont *ott volt*. (Gondoljunk csak bele, mennyire életszagú a tehénpásztorból „elnök elvtárs”-sá avanzsált öreg Akácos „elszólása” a regény elején: „Hagyd csak el, ha nem megyen szép szóval, majd diktál a dikatúra!”) Szabó Gyula tehát benne élt, mélyen értette, érezte a társadalmi közeget, amelyről írt – kritikusaival szemben, akik az állam alkotta kategóriák szerint kérték számon az írótól az „új” forradalmi valóságot.

Összevetve az utóbbi másfél-két évtized társadalomtörténeti kutatásainak eredményeivel, azt látjuk, hogy a szépírói valóságértelmezés és a történeti kutatásokban feltárt valóság között teljes harmónia van. Társadalomtörténeti perspektívából szerintünk ez a regény legfőbb és időtálló értéke.

– *Konkrétabban mire gondolhatunk?*

– A regényben számos olyan, a kollektivizálás korszakában általános érvényű epizód, jelenet van, amely a levéltári források és az 1990 utáni

személyes emlékezesek, vagy akár a besúgói feljelentésekből kihámozható tudásunk fényében – a regényt támadó kritikusok bírálataival ellentétben – „általános és tipikus” volt. Például az erőszak olyan formái, mint a hivatalos helységekbén, vagy a családi háznál folytatott felvilágosító, meggyőző munka, a kulákcshaládok megbélyegzése gúnyversekkel, jelszavakkal, a vagyonuk kisajátítása – csak az akkori Udvarhely rajonban közel tucatnyi kollektív gazdaság alakult úgy, mint ahogy a regényben szervezik a kollektívet: a kulákok kisajátított birtokain, székhelyükkel azok elkobzott házaiban. A propaganda kliséi az ígért jólétről, egyenlőségről, a helyi társadalmak hatalomközelbe jutott csoportjainak agresszív viselkedése falusfeleikkel, a társadalmi kapcsolatok szétzilálása, a gabonabeszolgáltatás súlyos terhei, a szegénység, az agitátorok fenyegetései, a tisztogatások, az osztályéberség követelése, a lagymatagság ostorozása a vezetők magatartásában – mind-mind a korabeli falusi társadalom alapélményei, amelyek a regénybe is beépített, megtalálható elemek. Természetesen az adott irodalompolitikai viszonyok között nem lehetett arról szó, hogy e társadalmi tapasztalatokat általános érvényüknek megfelelő súllyal ábrázolhassa az író.

Kék III., 2016 (80x80 cm, olaj, vászon)